

çıkarak, şart onun bir kaydından ibarettir. Mantıkçılara göre ise bu tür isnad cevabın husulünü şartın gerçekleşmesine bağlama işlevi görür. Şart ve cevapta müsned ve müsnedün ileyh ne hakiki ne de hükümî kelime sayılır. Çünkü isnâd-ı şartîde amaç bir hükmün diğer bir hükme nisbet edilmesidir. Bu durumda hüküm ayrıntılı bir şekilde ifade edildiğinden konuşanın amacı göz önünde bulundurulurak isnadın tarafları tesbit edilmelidir.

İsâmüddin el-İsferâyîni, şart cümlesinin cevap cümlesinin tamamının veya sadece müsnedinin kaydı olduğunu belirtir. Şartın cevabın müsnedinin kaydı olduğuna örnek: "إن جئتني أكرمك" (Eğer bana gelersen sana ikram ederim). Bu açık ifadeyle "أكرمك على تقدير مجيئتك" (Bana gelmen şartına bağlı olarak sana ikramda bulunurum) demektir. Burada "أكرم" fiili müsned, onun gizli öznesi "أنا" müsnedün ileyh, "على تقدير مجيئتك" müsnedin kaydıdır. Şartın ceza cümlesinin tamamının kaydı olduğuna örnek de "إن كان زيد كائن عمرو فانا" "إن كان زيد كائن عمرو فانا" (Eğer Zeyd Amr'ın oğluysa ben onun kardeşiyim) cümlesidir. Buradaki kayıt fiili veya şibh-i fiile değil bizzat isnadadır. Bu yaklaşım, kendisine isnadda bulunulmasının ismin ayırt edici özelliklerinden kabul edilmesi ve mürekkebin sadece iki isimden veya bir fiil ve isimden teşekkül edebileceği yaklaşımı ile de uygunluk gösterir. İsâmüddin'e göre şart cümleleri ceza cümlelerinden ayrı olarak tek başlarına değerlendirilecek bağımsız bir yapıya sahip değildir. Ancak bu mantıkçıların yaklaşımı ile uyuşmaz. Mantıkçılara göre şart ve ceza cümleleri başlarına şart edatı geldiğinden dolayı tam birer cümle olmaktan çıkmış, komplike fakat bir tek isnad konumundadır. Buradaki nisbet, şart cümlesinin iki tarafını oluşturan şart ve ceza cümlelerinin içerdiği nisbetlerden ayrı üçüncü bir nisbettir.

Tekil anlamların bir araya gelerek nasıl birleşik mânalar oluşturduğunu açıklamak amacıyla isnad daha geniş kapsamlı bir kuramın esası olarak da kullanılır. Bu kurama göre anlamlı bir cümle veya kelâm sadece isnad sayesinde mümkün olur; kelimeler ve onların mânaları tek başlarına değil, ancak içinde bulundukları sistemin bir parçası olarak ve yerine getirdikleri fonksiyon açısından incelenir. Bu bakış açısına göre isnad kuramı söz dizimi, i'rab ve ıstikak gibi lafzî yapı ve olgularla ilgilenmeyip kelimelerin anlamlarının oluşturduğu karmaşık ilişkiler ağıının sistemini keşfetmeyi amaçlar. Bu yapı, müfred veya mürekkep lafızların bir

düzen içinde gerçekleşen ilişkilerinin bir sonucudur. Önce bu yapının unsurlarının, daha sonra da aralarındaki ilişkilerin tesbit ve tahlil edilmesi dil biliminin görevidir.

İsnad, genel olarak İslâm âlimlerinin kullandıkları yorum metodunun bir parçasıdır. Bu sebeple isnadın anlaşılması hal, mâna (medlûl) ve vâkıa ilişkisinin nasıl kurulduğunun anlaşılmasına bağlıdır. Yorum, sadece müsned ve müsnedün ileyh arasındaki ilişkiyi ve isnadın yapısını inceleyerek değil daha geniş planda isnad, hal, mâna, vâkıa arasında kurulan ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkar.

İsnadın kurulmasının sonucunda ortaya "fâide" denilen yeni bir mâna çıkar. İsnad ihbârî ise (tam mürekkep / cümle) ortaya çıkan mâna tamdır; muhatap müsned ve müsnedün ileyh arasındaki ilişkiyi anlamıştır ve susma konumundadır. Ancak isnad takyîdî ise (nâkıs mürekkep / izâfet ve sıfat terkibi) nâkıs bir mâna ortaya çıkar; çünkü muhatap yeni ve tam bir mâna elde edememiştir. İsnadın doğrudan bildirdiği anlam (fâide) yanında bir de buna bağlı olarak ve gereklilik yoluyla belirttiği mânalar (levâzım) vardır ki buna "fâidenin lâzımı" denir. Meselâ, "Sen okuldan mezun olmuşsun" denildiği zaman muhataba verilen bilgi (fâide) yanında söz sahibinin de bu konuda bilgisinin olduğu muhataba haber verilmiş olmaktadır (fâidenin lâzımı).

BİBLİYOGRAFYA :

- Lisânü'l-'Arab*, "snd" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 642-646; Sîbeveyhi, *Kitâbü Sîbeveyhi* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, I, 23-24; II, 78, 126; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (nşr. Nâim Zerzûr), Beyrut 1987, s. 163-223; İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu't-Teshîl* (nşr. Abdurrahman es-Seyyid - M. Bedevî el-Mahtûn), Kahire 1410/1990, I, 3-13; Karâfî, *el-Furûk*, Kahire 1347 → Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), I, 10-59; Şürûhu't-Telâhî, Beyrut, ts. (Dârü's-sürûr), I, 190; II, 340; İsnevî, *el-Kevekebû'd-dürri fî mâ yete'harrecû 'ale'l-uşûli'n-na'vviyye mine'l-fürû'i'l-fikhiyye* (nşr. M. Hasan Avvâd), Amman 1405/1985, s. 105-114; Teftâzânî, *Muhtaşaru'l-me'ânî*, Kum, ts. (Müessesetü dâri'l-fikr), s. 27-90; a.mlf., *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1309, tür.yer.; Seyyid Şerîf el-Cür'ânî, *Hâşiyetü's-Seyyid 'ale'l-Mu'tavvel*, İstanbul 1309, tür.yer.; İsâmüddin el-İsferâyîni, *el-A'vvel*, İstanbul 1300, tür.yer.; Siyâlkûtî, *Siyâlkûtî 'ale'l-Mu'tavvel*, İstanbul 1310, tür.yer.; Muharrem Efendi, *Muharrem*, İstanbul 1308, I, 35; II, 437-438; G. Bohas v.dğr., *The Arabic Linguistic Tradition*, New York 1990, s. 118-133; Aryeh Levin, "The Grammatical Terms al-Musnad, al-Musnad Ilayhi and al-Isnad", *JAOS*, CI (1981-82), s. 145-165; W. Smyth, "The Canonical Formulation of 'İlm al-Balaghah and al-Sakkaki's Miftah al-Ulum", *Isl.*, LXXII/1 (1995), s. 7-24.

RECEP ŞENTÜRK

İSNAD

(الإِسْنَادُ)

Bir hadisi veya bir sözü ilk söyleyene nisbet etmek için senedinde yer alan râvilerin adlarını zikretme anlamında hadis terimi.

Sözlükte "dayanmak, yaslanmak, itimat etmek" mânasındaki sünûd kökünden türeyen isnâd "temellendirmek, dayamak; sözü söyleyenine kadar ulaştırarak, bir sözün, bir rivayetin geliş yolunu haber vermek, ilk kaynağa kadar götürmek" demektir. Terim olarak, "rivayet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak hadis metnini ilk söyleyenine ulaştırarak, hadis metnini nakleden râvileri rivayet sırasına göre zikretmek" anlamına gelir. Senedinde herhangi bir kopukluk olmaksızın Hz. Peygamber'e veya bir başkasına nisbetle rivayet edilen söze muttasıl, sadece Resûl-i Ekrem'e nisbet edilen rivayete de merfû denir. Bazı âlimlerin isnadla eş anlamlı olarak kullandıkları sened kelimesi "dayanak, destek, sağlam ve yüksek yer" mânasındadır. Terim olarak ise hadisi birbirinden rivayet ederek daha sonraki nesillere ulaştıran râvilerin alışı sırasına göre ve tarih unsuru göz önünde bulundurularak zikredildiği kısmdır: Haddesenâ Muhammed b. Beşşâr kâle haddesenâ Yahyâ b. Saîd kâle haddesenâ Şu'be kâle haddesenâ Ebû't-Teyyâh an Enes anî'n-nebiyyi sallallâhü aleyhi ve sellem kâle: "Yessirû velâ tüassirû ve beşşirû velâ tüneffirû" gibi (Bu-hârî, "İlim", 11). Resûlullah'ın sözünden önce zikredilen isimler zincirinden oluşan kısım sened, bu kısmı "haddesenâ" ve "kâle" gibi rivayet sözcükleriyle birlikte anarak hadisin metnini Resûlullah'a kadar ulaştırma ve râvileri sırasıyla zikretme işi de isnaddır. Bir sözü ilk söyleyene bu yolla isnad eden kimseye müsnid, hadise müsned denilir. İsnad bazan "sened" anlamında isim, bazan "senedi zikretme" anlamında masdar olarak kullanılır. Mu-haddisler, özellikle ilk dönemlerde senedle isnadı farklı mânalarda kullanarak senedin râvilerin isim veya isimlerinden ibaret olduğunu, isnadın ise râvilerin sırasıyla isimlerini "ahberenâ, haddesenâ, en-beenâ, enne, an" gibi özel lafızlarla zikretmek anlamına geldiğini söylemişler, daha sonraki âlimler ise çok defa senedle isnadı aynı mânada kullanmışlardır.

Tarik kelimesi de sened anlamında kullanılmış olup, "Bu hadis yalnız bu tarikten bilinmektedir" denirken onun bu

senedle bilindiği belirtilmek istenir. Senedle tarik birlikte kullanıldığında biri ana senedin yan kolunu veya ana senedin bir râviden sonra kollara ayrılışını ifade eder. Bir hadisin muhtelif tariklerini ortaya koymak için müstakil eserler yazılmış olup bunların ortaya çıkışı tasnif döneminin başlangıcına kadar uzanır. Sünen ve câmi' türü eserlerin bir kısmında da bazı hadis metinlerinin çeşitli tariklerinin bir araya getirildiği görülür. Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'inde bunun örnekleri çoktur. Taberânî'nin *Ṭuruḳu ḥadîsi "men kezebe 'aleyye müte'ammiden"* (Beyrut 1417/1997), Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Ṭuruḳu ḥadîsi "inne li'llâhi tis'aten ve tis'ine ismen"* (Medine 1413) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *Ṭuruḳu ḥadîsi "lâ tesubbû aşhâbi"* (Beyrut 1408) bu tür eserlerdendir. Sened anlamına gelen kelimelerden biri de **vech** olup daha çok bir sahâbiye veya tâbiye ya da herhangi bir kaynağa ulaşan senedin ileri tabakalarda ayrıldığı kolların her birini ifade etmek için kullanılmıştır. Senedle ilgili bir tabir de "ewelû's-sened"-dir; bununla bir eserdeki senedin müellife yakın tarafı kastedilirse de bazan senedin sahâbe tarafına işaret edildiği de olur. Aynı şekilde "âhirû's-sened" tabiriyle bazan senedin müellife yakın tarafı kastedilse de genellikle senedin sahâbe tarafına işaret edilir. "İntihâû's-sened" ile senedin sahâbe tarafı, "esnâû's-sened" ile de senedin orta kısımları anlatılmak istenir.

Tarihçe. İsnadın İslâm öncesi dönemde bazı eserlerle şiirlerin naklinde rastgele kullanıldığı anlaşılmakla beraber onun ilk defa ne zaman, nerede ve kimin tarafından uygulandığı bilinmemektedir. Ancak isnad, hadis kitaplarında kullanıldıktan sonra dinin bir rûknü kabul edilerek önem kazanmıştır (M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 191). Sahâbe döneminde, daha sonraki devirlerde gelişen şekliyle bir isnad uygulamasından söz etmek mümkün olmadığı gibi gerekli de değildi. Çünkü sahâbiler Hz. Peygamber'den duyduklarını ve gördüklerini arkadaşlarına ve kendilerinden sonraki nesle aynen aktardıkları için udûl kabul edilmiş ve hadis rivayeti açısından tenkit dışı tutulmuştur. Buna rağmen Hz. Ömer'in hadis nakleden bazı sahâbilere onu kimden duyduklarını sorması ve o hadisi başka işitenin olup olmadığını araştırması (Tirmizî, "İstîzân", 3), Hz. Ali'nin hadis nakledenlere yemin ettirmesi (Ebû Dâvûd,

"Vitr", 26; Tirmizî, "Tefsîr", 4) gibi uygulamaların isnad anlayışının çekirdeğini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân isnad hakkında ilk araştırma yapan kimsenin Şa'bî olduğunu söylemekte, kaynakların birçoğu isnad konusunda ilk defa İbn Sîrîn'in görüş bildirdiğini kabul etmektedir. İbn Sîrîn'in, İslâm toplumunda fitne ortaya çıkınca sened sorulmaya başlandığını söylerken fitne sözüyle neyi kastettiği tartışılmış, bunun Emevî Halifesi Muâviye'nin ölümüyle başlayan iç savaşlar olması ihtimali üzerinde durulmuştur. İbn Sîrîn'in belirttiğine göre bu olaydan sonra Ehl-i sünnet'e mensup râvilerin hadisleri kabul edilmiş, ehl-i bid'atın rivayetleri alınmamıştır. Onun ifadelerinden fitneden önce de isnadın kullanıldığı kanaatini edinmek mümkündür. Nitekim isnadın, yalancılığı ile bilinen ve peygamberlik iddiasında bulunduğu için katledilen Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) zamanında başladığı da söylenmektedir (İbn Receb, I, 52).

I. (VII.) yüzyılın sonunda isnadın iyice geliştiğine dair yeterli kaynak vardır (M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192). Özellikle fitnelerden sonra siyasi firkaların ortaya çıkması ve taraftarlarının hadis uydurmaya başlaması âlimleri isnad üzerinde daha dikkatle durmaya, haber kaynaklarını araştırmaya, râvilerin kimlik ve kişiliklerini soruşturmaya, tenkit usulünü geliştirmeye sevketti ve isnadın kullanılması bir zorunluluk halini aldı. Tâbiîn tabakasından itibaren hadislerin isnadlarını, râvilerin cerh ve ta'dîlini iyi bilen âlimler yetti. İbn Ebû Hâtim'in İmam Mâlik'ten nakline göre hadise ilk defa isnad uygulayan kimse İbn Şihâb ez-Zührî'dir. Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'i* ile İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*'ının ihtiva ettiği hadislerin senedindeki lafızlar, ilk isnad işinin Zührî ile başladığı veya onun devrine rastladığı yönündeki haberleri teyit etmektedir. Zührî isnadsız hadisleri kabul etmemiş, Ahmed b. Hanbel de hadisleri en iyi onun bildiğini ve isnadları en mükemmel şekilde onun değerlendirdiğini söylemiştir (İbn Adî, I, 138-139). Zührî'den hemen sonra gelen muhaddisler, isnadı ve râviler zincirini birbirine bağlayan lafızları hadisin sıhhati için şart koşmuşlardır. Nitekim Şu'be b. Haccâc, senedinde "ahberenâ" ve "haddesenâ" lafızları bulunmayan hadislerin değersiz olduğunu söylemiştir (Râmhürmüzî, s. 517). İsnad uygulamasının ilk olarak Irak'ta başladığı kabul edilmekte, Râmhürmüzî isnadın Şa'bî ile doğduğunu söylemekte-

dir. Buna göre Rebî' b. Huseym, Şa'bî'nin yanında hadis okuyunca Şa'bî, "Bunu sana kim rivayet etti?" diye sormuş ve Amr b. Meymûn'un rivayet ettiğini öğrenmiştir. Başka bir defa yine aynı soruyu sorunca Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivayet ettiği cevabını almıştır. Yahyâ b. Saîd bunun isnadın ilk araştırılması olduğunu söyler (a.g.e., s. 208). Tâbiînin önde gelenlerinden Ebû'l-Âliye er-Riyâhî, bir hadisi Basra'da duymakla yetinmeyip Medine'ye giderek onu Resûlullah'ın ashabından dinlediklerini söylemekte, Ebû'z-Zinâd da Medine'de güvenilir 100 kişiye yettiğini, ancak hadis ehli olmadıkları gerekçesiyle onların rivayetlerinin kabul edilmediğini belirtmektedir. Nitekim İmam Mâlik de Mescid-i Nebvî'de kendilerine devlet hazinesi teslim edilebilecek derecede güvenilir yetmiş hadis râvisiyle görüştüğünü, fakat işin ehli olmadıkları için hiçbirinden hadis almadığını ifade etmiştir. İlk dönemdeki isnad soruşturmasıyla ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgiler, I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. (VIII.) yüzyılın başında artık isnadın sistematik hale geldiğini ve tâvîzsiz bir şekilde uygulandığını ortaya koymaktadır.

Bir sahâbî tarafından rivayet edilen hadisin tâbiîn neslinde meselâ on râvisi olabileceği gibi onlardan her birinin yirmi otuz talebesi bulunduğu görülebilir. Bunların hepsi aynı coğrafyada yaşamadıkları halde rivayet ettikleri hadislerin birbirinin aynı olması veya aralarında önemsenmeyecek küçük farklılıklar bulunması, isnad sisteminin mükemmelliğini ve seneddeki râvilerin ne derece güvenilir kişiler olduğunu gösterir. Özellikle tedvin dönemiyle tasnif devrinin başlangıcında hadislerin isnadlarını çok iyi bilen ve ileride müstakil disiplinler haline alacak olan hadis ilimlerinin temelini atan uzman hadisçiler yetişmiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî hadisi dört kişide bulduklarını söyleyerek İbn Şihâb ez-Zührî, Katâde b. Diâme, A'meş ve Ebû İshak es-Sebî'nin adlarını zikretmiş, bunların her birinde ikişer bin hadis mevcut olduğunu belirtmiştir (İbn Ebû Hâtim, s. 492). Ali b. Medîni de araştırmaları sonucunda isnadın altı kişide odaklandığını söylemiş, Medine'de İbn Şihâb ez-Zührî, Mekke'de Amr b. Dînâr, Basra'da Katâde b. Diâme ve Yahyâ b. Ebû Keşir, Kûfe'de Ebû İshak es-Sebî ve A'meş'in bulunduğunu, bunların tasnifi gerçekleştirenlerin kaynağı olduğunu ifade etmiş, bu âlimlerden hadisleri alıp tasnif edenleri, sonra onlardan alıp neticeye ulaştıranları zikretmiştir (Râmhürmüzî,

s. 614-619; Zehebî, I, 360). II. (VIII.) asrın özellikle ikinci yarısından itibaren tasnif edilen kitaplarda isnad en mükemmel şekliyle uygulanmıştır. Bu durum, tasnif öncesi dönemde hadislerin isnadının gelişmiş şekliyle var olduğunun bir kanıtıdır. Hemen her kitapta yer alan hadis, haber ve rivayetlerin tamamı asırlar boyu inceleme konusu olmuş, her bir rivayet hem sened hem metin açısından ele alınıp değerlendirilmiştir. Bir hadis metninin metin açısından incelenmeye değer kabul edilmesi ve bir kıymet ifade etmesi için isnadının sika râvilerden meydana gelmesi gerekir. Senedlerdeki binlerce râviden hangilerinin güvenilir olduğunu tesbit etmek için de çok erken dönemlerden itibaren râvilerin biyografilerine dair eserler meydana getirilmiş ve her bir râvinin kategorisi belirlenmiştir.

Şarkiyatçılar ve İsnad. Şarkiyatçılar isnad ve sened konusuna özel bir ilgi göstermişler, muhaddislerin bütün çalışmalarını sened ve isnad etrafında yoğunlaştırdıklarını, metin tenkidine önem vermediklerini ileri sürmüşlerse de hadis ilimlerinin genel yapısına bakıldığı zaman metin etrafında geliştirilen ilim dallarına da en az isnadla ilgili olanlar kadar önem verildiği görülür. İtalyan şarkiyatçısı Leone Caetani'ye göre isnad usulünün başlangıcı Urve b. Zübeyr b. Avvâm ile (ö. 93/712) İbn İshak (ö. 151/768) arasındaki bir dönem kadar götürülebilir. İsnadın büyük bir kısmı II. (VIII.) yüzyılın sonunda ve belki III. (IX.) yüzyılda bir araya getirilmiş, sahih hadislerin önemli bir kısmında kadim metne sonradan ilâve edilmiş, dolayısıyla isnad muhaddisler tarafından uydurulmuştur. Ona göre isnad yeni medeniyetin ihtiyaçlarının bir sonucu olduğundan böyle bir sistem medenî olmayan Arap toplumunda ortaya çıkmış olamaz (Caetani, I, 72 vd.). Ancak Avrupalı tarihçilerin büyük çoğunluğu bunun aksini düşünmektedir. Çünkü müslümanlar dışında herhangi bir toplumda senedin varlığı ispat edilebilmiş değildir. Nitekim Aloys Sprenger, isnadın İslâm'a has bir sistem olduğu yönündeki görüş ve düşünceleri haklı bulmakta, bu konuda hiçbir tereddüde düşülmemesi gerektiğini ifade ederek Hz. Peygamber'in hadislerinin tedvin edilmeksizin sadece şifahî yolla rivayet edildiğine dair görüşlerin yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Alman şarkiyatçısı Josef Horovitz isnad sistemini yahudilerdeki rivayetlerin teyit sistemine benzetmekte ve menşe itibarıyla oradan geldiğini ileri sürmekte, fa-

kat İslâmiyet'teki isnad sisteminin mükemmel oluşu sebebiyle onun sonradan yahudiler tarafından taklit edilmeye başlandığını kabul etmektedir. Bununla beraber muhaddislerin bu sistemi yahudilerden aldığına dair hiçbir delil gösteremediğinden onun görüşleri Batı'da da ciddiye alınmamıştır. Ancak Horovitz, isnadın eskiliğinden bahsederken hadis literatürüne girişinin en geç I. (VII.) yüzyılın son üçte biri olarak gösterilmesinde tereddüt edilemeyeceğini kaydeder. Yine onun verdiği bilgiye göre yahudi Talmud literatüründeki rivayet materyaline ait kronolojik sıraya göre tanzim işi ancak milâdî IX. yüzyıl sonlarında başlamıştır (Okıç, s. 8-10). Bütün bunlar İslâm'daki isnad sisteminin orijinallliğini gösteren delillerdir.

İsnadla ilgili araştırma yapanlardan biri de James Robson olup hadisler zamanla inkişaf ettiğinde yığın haline gelen materyal için isnadlar vücudı getirildiği hususunda Batılı âlimlerin ittifak ettiklerini söylemektedir. Robson'a göre isnad zor bir sistem olup gelişmesi çok yavaş bir şekilde olmuştur. Bu sebeple isnadın Urve b. Zübeyr b. Avvâm tarafından bilinmediğini ve Zührî'nin devrinde gelişmediğini iddia etmektedir. Ancak birçok şarkiyatçının görüşü onun bu tezini doğrulayıcı nitelikte değildir. Ayrıca Robson, İbn Sîrîn'in bahsettiği fitneyi İbnü'z-Zübeyr'in fitnesi olarak kabul etmeye mütemayildir. Bu kanaate varırken İbn Sîrîn'in doğum yılını ve bu döneme işaret eden İmam Mâlik'in *el-Muvaftâ*'nda yer alan dünya fitnesinin zuhurunu da dikkate almıştır (Robson, *Glasgow University Oriental Society Transaction*, XV [1955], s. 21-22).

Joseph Schacht'a göre isnad hadislerin en keyfî tarafı olup kendi görüş ve düşüncelerini ilk kaynaklara dayandırmak isteyenler tarafından geliştirilmiştir. Fitne tabiri Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd'in öldürüldüğü 126 (744) yılından itibaren kullanıldığından 110'da (729) ölen İbn Sîrîn'in isnadla ilgili olarak fitneden bahseden sözünün doğru olması mümkün değildir. İsnadın devamlı kullanılması II. (VIII.) yüzyılın başından daha geriye gitmez. Schacht'ın bu iddiası, fitne kelimesini hiçbir tarihî temele istinat etmeden yorumlamasına dayanır. Çünkü Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi İslâm tarihinde itibarî bir zaman diliminin başlangıcı veya sonu olarak görülmemiş, bu tarihten önce meydana gelen Hz. Osman'ın katledilmesi olayı, Hz. Ali ile Muâviye arasında cereyan

eden hadiseler, Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân arasındaki iç savaş bütün tarihçiler tarafından fitne diye anılmıştır. Schacht'ın "İsnadların Gelişme Nazariyesi" adını verdiği incelemelerinde hem kullandığı kaynaklar hem de seçtiği muallel rivayetler onun samimiyezsizliğinin delili olarak değerlendirilmiş (M. Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsî'n-nebevi*, II, 394-470; a.mlf., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 194-242), M. Mustafa el-A'zamî *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Riyad 1985) adlı eserini Schacht'ın görüş ve düşüncelerinin tenkidine ayırmıştır.

G. H. A. Juynboll, isnad müessesesinin 70'li (690) yıllardan itibaren ortaya çıktığını kabul etmekte, "müşterek râvi" teziyle ortaya koymaya çalıştığı araştırmalarında birçok senedin sonradan uydurulduğunu ileri sürmekte ve sened uydurduğunu söylediği kimseler arasında Şa'bî ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimleri de zikretmektedir. Onun "aile isnadları" adı verilen yöntemle Schacht'ın bazı teorilerini doğrulama gayretinde olduğu görülmektedir. Müşterek râvi olarak tanımladığı kişileri kaynaklarda güvenilir kabul edilmelerine rağmen birer hadis uydurucusu sayması onun en çok dikkat çeken yanıdır. Otto Loth, asırlar boyunca râviler silsilesinde sadece aldatanlarla aldatılanlar görülmek istendiğinde buna dair önemli sebeplerin ortada mevcut bulunması icap ettiğini, gerçekten İslâm isnad sisteminin başka hiçbir tarihî rivayetin veremediği tahkik imkânını verdiğini söylemektedir (ZDMG, XXIII [1869], s. 597). Juynboll'un bu alandaki iki önemli makalesi (bk. bibl.) isnadla ilgili düşüncelerini en iyi yansıtan kaynaklardır. O da kendinden önceki bazı araştırmacılar gibi isnadın inceleme alanı olarak öncelikle siyer ve megâzî ile ilgili eserleri seçmiş olup siyer, İslâm hukuku veya tefsir kaynakları isnad araştırması için uygun malzemeler değildir. Nitekim Horovitz de bunları ayırmak gerektiğini vurgulamış, bu ilimlerin her biri isnadı kullanmaktaysa da tam anlamıyla isnad usulünün inceleme alanına girmediğini belirtmiştir.

Önemi. Dinin temelini oluşturan naklî ilimler tamamen, diğer ilimler de çoğunlukla isnada dayandığı için İslâm âlimleri isnadın vazgeçilmezliği üzerinde görüş birliğine varmış, onu başta hadis olmak üzere ilimlerin ayrılmaz bir parçası kabul etmiştir. İlk dönem âlimleri isnadı ilmin sünnetlerinden saymış, meşhur muhaddislerin de aralarında bulunduğu birçok

âlim isnadın müekked sünnet, hatta farz-ı kifâye olduğunu belirtmiştir (Abdülfeţtâh Ebû Gudde, s. 30). Matar el-Ver-râk, "Haydi, bundan önce indirilmiş bir kitap yahut bir bilgi kalıntısı getirin" (el-Ahkâf 46/4) âyetindeki bilgi kalıntısından maksadın hadisin isnadı olduğunu, İmam Mâlik de, "Bu Kur'an sana ve kavmine bir öğüttür" (ez-Zuhuf 43/44) âyetinin isnada delâlet ettiğini söylemiştir. "Ümmetimin son dönemlerinde birtakım insanlar çıkacak, size sizin ve babalarınızın duyamadığı hadisler nakledecekler, onlardan sakının" (Müslim, "Muḥaddime", 4) gibi hadisler de isnada delil sayılmıştır. Bu sebeple hadis kitaplarının tasnifinden önce yazılan siyer ve megâzî kitapları başta olmak üzere çeşitli eserlerde isnada yer verilmiştir. İsnad sadece tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi dinî ilimlerle ilgili kitaplarda değil din ilimleri için alet vazifesi gören edebiyat, tarih, lugat, nahiv, şiir vb. ilimlerle hikmetli sözlerin, atasözlerinin naklinde de kullanılmıştır. Hadislerdeki en küçük hata, tashif ve tahrifin Resûlullah'a yalan isnadı sayılacağı inancında olan ilk dönem muhaddisleri isnadın önem ve gereğini belirtmiştir. İbn Sîrîn isnadın din olduğunu söylemiş ve dinin kimden alındığına dikkat edilmesini istemiştir (Müslim, "Muḥaddime", 5). Süfyân es-Sevrî'ye göre isnad müminin silâhıdır; silâhi olmayan düşmanla savaşamaz. Abdullah b. Mübârek isnadın din olduğunu, isnad olmazsa herkesin dilediğini söyleyebileceğini, isnadı sormanın yalan söylemeye engel olacağını ifade etmiştir. İmam Şâfiî de isnadsız hadis öğrenmeye kalkışanı geceleyn odun toplayana benzetmiş, odun diye yılanı da eline alabileceğini söylemiştir. Muhaddisler, rivayet ettikleri hadisleri kendi zamanlarının en iyi bilinen ve en güvenilir râvilerinden almışlar, bir hadisin çeşitli isnadlarından en sahih olanını seçmişlerdir; diğer rivayetler de sağlamlık derecesi belirlenmek suretiyle kitaplara kaydedilmiştir. İsnadın kullanımıyla uydurma hadislerin ortaya çıkması arasında doğrudan bir ilişki bulunmamakta, ancak hadis uydurma faaliyetinin isnada daha çok dikkat edilmesine ve râvilerin güvenilirlik yönünden daha sıkı takibe alınmasına hız kazandırdığı bilinmektedir. Hadislerin tedvin ve tasnif edildiği özellikle I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısı ile II. yüzyıl ve en geç III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısına kadar olan devrede isnada son derece önem verilmiştir. Bütün isnadların değerlendirildiği, en güvenilir râvilerin rivayetlerinden oluşan hadis

eserlerinin meydana getirildiği III. yüzyıl "hadisin altın çağı" olarak kabul edilmiştir (DİA, XV, 32-33). Daha sonraki yüzyıllarda hadis ilimlerinin gelişim seyrinde bu dönem büyük bir öneme sahip olmuştur.

Hadis alanı, isnadın başlaması ve isnad tedkiki için birinci kaynak teşkil etmesi bakımından önemli olmakla beraber ilk dönemde diğer birçok alanda da sened kullanılmıştır. Nitekim ilk müfessirler arasında sayılan Abdürrezzâk es-San'ânî, Abd b. Humeyd, İshak b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, İbn Ebû Hâtım gibi âlimlerin tefsirleri tamamen senede dayanmaktadır. Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı bunun en güzel örneğidir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-kırâ'ât*'i, İbn Ebû Dâvûd'un *Kitâbü'l-Meşâhif*'i, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü'l-İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*'sı da isnada dayalı eserlerdir. Meşhur tabip Ebû Bekir er-Râzî *el-Hâvî*'de bazı sözleri senedleriyle birlikte nakletmiş, böylece sened hemen bütün ilimlerde kullanılmıştır. Asırlar boyunca yazılan kitapların hemen hemen tamamının baş tarafında o eserin hangi isnad silsilesiyle, hangi yolla ve nereden alındığını gösteren bir liste yer almış, böylece bir eserin güvenilir bir tarikle gelip gelmediğini anlama imkânı sağlanmıştır.

İsnadla ilgili önemli bir konu da herhangi bir hadis veya haberin senediyle rivayet edilmesinin onun sıhhatine delil olamayacağıdır. Bir rivayetin râvileri sika, adâlet ve zabt sıfatlarına sahip, senedi muttasıl, şâz ve illetten arınmış olmadıkça herhangi bir değeri yoktur. Bütün rivayetler bu temel ölçüler içinde ele alınıp değerlendirilmiştir. *Kütüb-i Sitte* öncesi dönemde meydana getirilen câmi', müsned, musannef, sünen ve kitap türü eserlerdeki hadisler isnadlı olmasına rağmen doğrudan delil kabul edilmemiş, bu eserlerdeki rivayetlerin hadisleri incelenmek suretiyle alınabileceği belirtilmiştir (Cemâleddin el-Kâsımî, s. 239-243). İslâm âlimleri, muhtelif kitaplardaki hadislerin tamamını inceleyerek onların sağlamlık derecesini ortaya koyan tahrîc kitapları meydana getirmişlerdir (DİA, XV, 52-53).

İsnadın müslümanlar tarafından icat edilip geliştirildiği görüşünü tarih boyunca pek çok âlim ve modern araştırmacı önemle vurgulamıştır. Ebû Hâtım er-Râzî ve İbn Hazm gibi âlimler, Hz. Peygamber'in hadislerini ve sünnetini korumak için güvenilir râvilerin kesintisiz bir senedle hadis nakletmelerinin Allah'ın sa-

dece müslümanlara verdiği bir nimet olduğunu, diğer milletlerde böyle bir riva-yet şeklinin bulunmadığını belirtirler. Yahudilerde mürsel ve mu'dal türü bazı nakiller görülmekteyse de Hz. Mûsâ ile rivayetin başlangıcı arasında otuz asırlık bir zaman dilimi bulunmaktadır. Hristiyanlarda ise talâkın haramlığı konusundaki muttasıl olmayan bir haber dışında senedli hiçbir rivayet yoktur (Rahmetullah el-Hindî, I, 101). Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, yahudi ve hristiyanların yoluna uyarak isnadsız rivayette bulunmamak gerektiğini, Takıyyüddin İbn Teymiyye isnadın sadece İslâm ümmetinin değil İslâm'ın, hatta Ehl-i sünnet'in bir özelliği olduğunu, zira isnada en az riayet eden Râfizîler'in kendi arzularına uyan rivayetleri doğrulayıp uymayanları yalanladıklarını söylemektedir (*Minhâcû's-sünne*, VII, 37). Şîa, kendi hadislerinin mâsum imama dayandığına ve katiyet ifade ettiğine inandığı için onlara göre muttasıl isnad önemli değildir (Abdullah el-Mâmekânî, I, 177; Abdullah Feyyâz, s. 140, 158). Bazı İmâmîyye âlimleri hadislerin otuz kadar çeşidi olduğunu söylese de çoğunluğun inancına göre sonradan ortaya çıkan bu duruma göre hareket etmek haramdır. Şîa mezhebinin dört temel kitabındaki (*Kütüb-i Erbaa*) hadisler, mâsum imamlardan geldiği kesin karînelere bilinen hadisler olup bunlarla amel hususunda icmâ vardır (Feyz-i Kâşânî, I, 11 vd.; İbn Usfûr el-Bahrânî, I, 15-24; Muhyiddin el-Mûsevî el-Gureyfi, s. 15-25).

İsnadın Çeşitleri. İsnadın genel olarak âlî ve nâzil olmak üzere iki çeşidi vardır. Âlî isnad (ulüvvü'l-isnâd), bir hadis metninin iki veya daha çok isnadından yahut metinleri farklı da olsa birkaç isnadın ilk kaynağa en az râvi ile ulaşana verilen addır. Bunun zıddına nâzil isnad (nüzûlü'l-isnâd) denir. Ancak bunların da kendi içlerinde dereceleri bulunmakta, bazan bir metnin onlarca ayrı isnadı olabilmektedir. En üstün isnadı tesbit etmek kolay olmadığından objektifliği sağlamak için çeşitli ölçüler ortaya konulmuştur. Otorite olan muhaddisler, bir hadisin bütün isnadlarını bir araya getirip değerlendirdikten sonra onun sıhhatine hükmetmişlerdir. Hadis metninin güvenilirliğine birinci derecede tesir eden unsur isnad olduğundan muhaddisler ve râviler hayatları boyunca âlî isnadı elde etmek için her türlü fedakârlığa katlanmışlardır. Ahmed b. Hanbel'in dediği gibi âlî isnadı araştırmak sefeğin sünneti olmuş, başta sahâbiler olmak üzere ilk nesiller âlî isnadı

elde etmek için adına "rihle" denilen ve uzak mesafeleri de kapsayan ilim yolculuklarına çıkmışlardır. Yahyâ b. Maîn'in, ölüm döşeğinde son arzusunun ne olduğu sorulunca, "Beytün hâli ve isnâdün âli" (Boş bir ev ve âli bir isnad) cevabını verdiği rivayet edilmiştir (İbnü'l-Mülakkın, II, 421).

Âli isnad beş kısma ayrılır. 1. Resûlullah'a en kısa yoldan ulaşan isnad olup senedde bulunan bütün râvilerin en üstün vasıflara sahip olması aranır. Bu vasıflar bulunmadan seneddeki râvilerin az olması bir önem taşımaz. Abdullah b. Mübarek'in belirttiği gibi hadisin üstünlüğü isnadın kusallığında değil râvilerin sağlam oluşundadır (Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi*, II, 139). Hadis imamlarının âli isnadları araştırılmış ve bunlar "Avâli" adı verilen eserlerde toplanmıştır. İki senedden birinin diğerine nisbetle ilk kaynağa daha kısa ve daha güvenilir yoldan varmasına "hakiki (mutlak) ulûv", iki senedden birinin râvileri daha çok olsa bile bu râvilerin daha fakih, daha sika oluşu gibi nitelikleri dolayısıyla diğerine üstünlüğüne "mânevî ulûv" denir. 2. Sahih olmak şartıyla A'meş, Evzâî ve Mâlik gibi hadis imamlarından birine ulaşan isnad. Bu imamlar râvileri tanıdıkları, sahih isnadları sahih olmayanlardan ayırdıkları için Resûlullah ile bu imamlar arasında râvi sayısının çok olması isnadın âli olmasına engel değildir. 3. *Kütüb-i Sitte* sahipleriyle güvenilir kitapların musanniflerine nisbetle âli olan isnad. Sonraki dönemlerde yaşayanların daha çok aradığı bu isnaddaki ulûv hakiki olmayıp nisbidir. Çünkü iki senedden birinin bir imama veya güvenilir bir hadis kitabı musannifine yakınlığı dolayısıyla ilk kaynağa hükmen yakın olduğu anlaşılmaya gelir. Burada râvi adedinin çokluğu önemli değildir. Isnadın bu mertebesinin muvâfakat, bedel, müsâvât ve muşâfaha diye adlandırılan kısımları vardır (İbnü's-Salâh, s. 232-235; Süyûtî, II, 165-168). 4. Râvi sayısı aynı olduğu halde râvilerden birinin önce vefat etmesi sebebiyle âli olan isnad. Meselâ Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ini İbn Taberzed'den (ö. 607/1210-11) Abdülazîm el-Münzirî, Necîb el-Harrânî ve İbn Hatîb el-Mizze alıp nakletmişlerdir. Abdülazîm'in (ö. 656/1258) vefatı Necîb'den (ö. 672/1273-74), Necîb'in vefatı İbn Hatîb'den (ö. 687/1288) daha önce olduğu için önce vefat edenin ismi sonrakinin daha âlidir. Bu çeşide "ulûvü kıdemi'l-vefât" denilir. 5. Râvi sayısı eşit bile olsa iki senedden birinin râvisinin hadisi aynı hocadan daha önce duy-

ması sebebiyle âli olan isnad (ulûvü kıdemi's-semâ). Nâzil isnad da bunun zıddı olarak aynı şekilde beş gruba ayrılmaktadır.

İsnad, Resûlullah ile son râvi (bir hadis kitabının musannifi) arasındaki sayıya göre de derecelendirilmektedir. Râvileri sika olmak şartıyla musannifler için en âli isnad bunlardır. Resûl-i Ekrem ile son râvi arasında bir kişi yani sadece bir sahâbî bulunursa buna "vuhdâniyyât" denir. Ebû Ma'ser et-Taberî, Ebû Hanîfe'nin vuhdâniyyâtını bir kitapta toplamıştır. Ebû Hanîfe'nin herhangi bir sahâbiden rivayeti bulunmadığından onun isnadları zayıf, dolayısıyla rivayetleri değersiz sayılmıştır. Resûlullah ile son râvi arasında biri sahâbî, diğeri tâbiî olmak üzere iki kişi olursa "sünâiyyât" adını alır. İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ındaki hadislerin çoğu böyledir. Resûl-i Ekrem ile son râvi arasında üç kişinin bulunduğu isnadlar "sülâsiyyât"tır. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'indeki 337 sülâsiyyâtı Seffârî'nin *Nefesâtü's-şadri'l-mükmed ve kurretü'ayni'l-müşad li-şerhi sülâsiyyâtı Müsnedi'l-İmâm Ahmed* adlı eserinde toplamıştır (I-II, Dimaşk 1380). Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'inde yirmi iki sülâsiyyâtı vardır. Bunlar onun en âli isnadıdır; en nâzil isnadı ise tûsâiyyâtıdır. Buhârî'nin sülâsiyyâtına dair birçok eser yazılmış olup Abdüşşekûr Abdüttewâb'ın *İn'âmü'l-mün'imî'l-bârî fi sülâsiyyâtı'l-Buhârî*'siyle (Kahire 1358) Râdiyyüddin Ebû'l-Hayr'ın *Mu'allimü'l-kârî fi sülâsiyyâtı'l-Buhârî*'si (Agra 1261) bu eserlerdendir. Eşref Abdürrahîm, *es-Sülâsiyyât fi'l-hadisî'n-nebevî: el-Kütüb's-sitte ve Müsnedü Ahmed* adlı eserinde (Beyrut 1407/1987) hadis edebiyatı içinde sülâsiyyât konusunda bilgi vermektedir. Abdülhamîd Şânûha'nın *Tahrîcü sülâsiyyâtı'l-Buhârî, et-Tirmizî, İbn Mâce, ed-Dârimî* adlı eseri de (Beyrut 1405/1985) burada zikredilebilir. Resûl-i Ekrem ile son râvi arasında dört kişi bulunan isnadlara "rubâiyyât" denmektedir. Buhârî'nin Yûsuf el-Kettânî tarafından derlenen *Rubâ'îyyâtü'l-İmâm el-Buhârî* (Rabat 1404/1984) ve Abdülganî el-Ezdî'nin *er-Rubâ'î fi'l-hadis* (nşr. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Amman 1408) bu konudaki eserlerden ikisi olup Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce başta olmak üzere birçok muhaddisin rubâiyyâtı bulunmaktadır. Hz. Peygamber ile musannif arasındaki beş râvili isnadlar da "humâsiyyât" adını almaktadır. İbnü'n-Nâkûr diye anılan Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Bezzâr'ın *Humâ-*

siyyât'ı (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 106, 132) bunun örneğini teşkil eder. Hz. Peygamber'le son râvi arasında altı râvi bulunan isnadlar ise "sûdâsiyyât" adını alır. Ebû Abdullah İbnü'l-Hattâb Muhammed b. Ahmed er-Râzî'nin *Sûdâsiyyât*'ı (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Mecâmî, nr. 73) bu türün örneğidir. Resûl-i Ekrem'den yedi râvi ile rivayet edilen hadisler "sûbâiyyât", sekiz râvi ile rivayet edilenlere "sûmâniyyât", dokuz râvi ile rivayet edilenlere "tûsâiyyât", on râvi ile rivayet edilenlere de "uşâriyyât" denmektedir. İbnü'l-Mibred'in *es-Sûbâ'îyyâtü'l-vâride 'an seyyidi's-sâdât*'ı (Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, Edeb, nr. 45), İzzeddin Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hüseynî'nin *es-Sûmâniyyât*'ı (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, Mecmua, nr. 371/4), Zeynüddin el-İrâkî'nin *et-Tûsâ'îyyât*'ı (Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, Mecmua, nr. 371/2) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin 1000'e yakın âli isnadlı hadisi bir araya getirdiği *el-Uşâriyyât*'ı (el-Aşeretü'l-Uşâriyye; bk. el-Hizânetü't-Teymûriyye, Hadis, nr. 189, 399) bu türlerin örneklerini oluşturur.

İsnad en sahih ve en zayıf oluşu bakımından da değerlendirilmiş, senedinde yer alan râvileri en sika olanlarına "esahhü'l-esânîd", en zayıf olanlarına da "evhe'l-esânîd" denmiştir. Esahhü'l-esânîd, âlimlere göre değişik olabileceği gibi herhangi bir sahâbiye veya beldeye göre de farklılık arzeder. Meselâ Buhârî'nin en sahih isnadı "Mâlik an Nâfi' an İbn Ömer"; Hz. Ömer'in en sahih isnadı "Zührî an Sâlim an Ömer"; Mekkeliler'in en sahih isnadı "Süfyân b. Uyeyne an Amr b. Dinâr an Enes b. Mâlik" şeklinde olanıdır (İbnü's-Salâh, s. 12-13; İbnü'l-Mülakkın, I, 49-52; Süyûtî, I, 76-88). En zayıf râvilerden oluşan ya da râvileri arasında çok zayıf biri bulunan evhe'l-esânîd ise zayıf hadislerin en alt mertebesi kabul edilir. Meselâ Hz. Ömer'e varan isnadın en zayıfı "Muhammed b. Abdullah an Abdullah b. Kâsım an Kâsım b. Abdullah b. Ömer"; Mekkeliler'in en zayıf isnadı da "Abdullah b. Meymûn an Şihâb b. Hirâş an İbrâhim b. Yezîd an İkrime an İbn Abbas" şeklindedir.

Hadisler seneddeki râvilerin azlığına veya çokluğuna göre mütevâtir ve âhâd (haber-i vâhid); senedde kopukluk olmamasına göre muttasıl, mevşûl ve müsned; kopukluk olması halinde mürsel, münkatî', mu'dal, müdelles ve muallak râvilerin kusuruna göre musahhaf, muharref, muztarib, makiûb, müdrec, muallal

(ma'lûl), şâz, mahfûz, münker, ma'rûf ve metrûk kısımlarına ayrılır (*DİA*, XV, 36-38).

İsnadda bir muhaddisin hadisi usulüne uygun olarak başkasına nakletmesi (edâ), talebenin de belli sîgaları kullanarak hadisi alması (tahammül) önem taşımaktadır. Sekiz geçerli usulü bulunan edâ ve tahammül sîgalarının yerli yerinde kullanılması hadislerin hangi yolla alındığını gösterir. Bu kurallara uymayan râvinin rivayeti kabul edilmez. Râvinin bir rivayeti hocasından aldığını kesin bir dille ifade etmek için kullandığı tabirlere "cezim sîgası", hadisi hocasından geçerli bir yolla aldığını göstermeyen tabirlere de "temrîz sîgası" denir ve bunlar daha çok "beleganî, ruviye, yûrvâ, yuhkâ, zükire" gibi meçhul fiillerle ifade edilir.

İsnadın tarifi, çeşitleri, önemi ve senedin yapısı gibi bilgiler daha çok hadis usulü kitaplarında, muhaddislerin bu konularla ilgili görüş ve düşünceleri de hadis ricâliyle ilgili eserlerde yer almakla beraber isnad konularıyla ilgili müstakil eserler de yazılmıştır. Bu eserlerden yayımlanan bazıları şunlardır: Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Ahmed es-Semerikandî, *Mâ karube senedühû mine'l-hadîs* (nşr. Atâullah b. Abdülgaaffâr b. Feyz Ebû Mutî' es-Sindî, Kahire 1414); İbnü'l-Kayserânî, *Mes'etü'l-'ulûv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs* (nşr. Selâhaddin Makbûl Ahmed, Küveyt 1401, 1403/1983); Cemâleddin Abdullah b. Sâlim el-Basrî, *el-İmdâd bi-ma'rife'ti 'ulûvvi'l-isnâd* (Haydarâbâd-Dekken 1328); Muhammed Yâsîn b. Muhammed İlsâ el-Fâdânî, *Tenvîrû'l-başıre bi-ṭuruḳi'l-isnâdi's-şehîre* (Dimaşk 1403); Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, *el-İsnâdü mine'd-dîn ve min ḥaṣā'işi ümmeti sey-yidi'l-mürselin* (Küveyt 1406); Muhammed Abdülbâkî b. Molla Ali Muîn el-Ensârî, *Neşrû'l-ğavâli mine'l-esânidi'l-'avâli* (Mekke 1356); Ebû'l-Abbas Abdullâh b. Ca'fer el-Himyerî, *Ḳurbû'l-isnâd* (Beyrut 1413/1993); İbn Hacer el-Askalânî, *'Avâli Müslim* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1405/1985); Ali b. Muhassin et-Tenûhî, *el-Fevâ'idü'l-'avâli'l-mü'er-reḥa mine's-sihâh ve'l-ğarâ'ib* (nşr. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1406); Kâsım b. Kutluboğa, *'Avâli'l-Leyg b. Sa'd* (nşr. Abdülkerîm Bedr el-Mevsilî en-Nâimî, Cidde 1408/1987); Necm Abdurrahman Halef, *'Ulûmü'l-isnâd mine's-Süneni'l-kübrâ* (Riyad 1409/1989); Mahmûd et-Tahhân, *Uşûlû't-tahric ve dirâseti'l-esânîd* (Halep 1398); Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâdü mine'd-*

dîn (Halep 1412/1992); Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İthâfû'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir* (Haydarâbâd-Dekken 1328); Muhammed Abdülbâkî el-Ensârî el-Leknevî, *el-İs'âd bi'l-isnâd* (Kahire 1356); Füllânî, *Ḳatfû's-semer fi ref'i esânidi'l-muşannefât fi'l-fünûn ve'l-eser* (nşr. Âmir Hasan Sabrî, Cidde 1405); Abdülvâsî b. Yahyâ el-Vâsîf, *ed-Dürrü'l-ferîd el-Câmi' li-müteferriḳâti'l-esânîd* (Kahire 1357/1938); Ekrem Abdülvehhâb, *el-İmdâd bi-şerḥi manzûmeti'l-isnâd* (Musal 1405/1985, 1988).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 641; Buhârî, "İlim", 11; Müslim, "Muḳaddime", 1-6; Ebû Dâvûd, "Vitr", 26; Tirmizî, "Tefsîr", 4, "İstîzân", 3; İbn Ebû Hâtîm, *Taḳdimetü'l-Cerḥ ve'l-ta'dîl*, Haydarâbâd 1371/1952, s. 127, 129, 232 vd., 292 vd., 314 vd., 492; Râmhürmüzî, *el-Muḥaddiṣü'l-fâşıl* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971, s. 208, 517, 614-619; İbn Adî, *el-Kâmil* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali M. Muavvaz), Beyrut 1418/1997, I, 21-266; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-aḥlâḳi'r-raûi ve âdâbi's-sâmî* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1412/1991, I, 171-188; II, 139; a.mlf., *Şerefü'ş-şehâbi'l-hadîs* (nşr. M. Saîd Hatîboğlu), Ankara 1971, s. 37-45; İbnü'l-Esir, *Câmi'ü'l-uşûl* (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût), Beyrut 1403/1983, I, 106-115, 154-155; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, tür.yer., Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minḥâcû's-sünne* (nşr. M. Reşad Sâlim), Riyad 1406/1986, VII, 37-38; Bedreddin İbn Cemâa, *el-Menḥelü'r-revî fi muḥtaşari 'ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî* (nşr. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan), Dimaşk 1406/1986, s. 63-78; Zehebî, *Tezkiretû'l-huffâz*, I, 360; İbn Receb, *Şerḥu 'İlelî't-Tirmizî* (nşr. Nûreddin İtr), [baskı yeri yok] 1398/1978 (Dârü'l-mellâh), I, 52; Burhâneddin el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâḡ min 'Ulûmi İbni's-Şalâḡ* (nşr. Salâh Fethî Helel), Riyad 1418/1998, II, 419-433; İbnü'l-Mülakkın, *el-Muḳni' fi 'ulûmi'l-hadîs* (nşr. Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey), İhsâ 1413/1992, I, 44, 49-52, 109-110; II, 421-425; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, I, 153; İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket'alâ kitâbi İbni's-Şalâḡ* (nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr), Medine 1404/1984, I, 250-262, 495-500; Şemseddin es-Seḥâvî, *Fethu'l-muḡiṣ* (nşr. Ali Hüseyin Ali), Beyrut 1412/1992, III, 331-364; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Kahire 1385/1966, I, 76-88; II, 165-168; Ali el-Kârî, *Şerḥu Şerḥi Nuḡbeti'l-fiker* (nşr. M. Nizâr Temîm - Heysem Nizâr Temîm), Beyrut, ts. (Dârü'l-Erkam), s. 157-160, 259-261, 543-545, 614-632; Feyz-i Kâşânî, *el-Vâfi*, Tahran 1324, I, 11 vd.; Emîr es-San'ânî, *Tavziḥu'l-efkâr* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Medine, ts. (el-Mektebetü's-selefiyye), I, 28-32, 234-235; II, 395-401; İbn Uşfûr el-Bahrânî, *el-Ḥadâ'iku'n-nâzira*, Necef 1377-78, I, 15-24; Leknevî, *el-Ecvibetü'l-fâzıla* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep 1414/1994, s. 20-26; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak*, Katar 1400, I, 101-145; Cemâleddin el-Kâsimî, *Ḳavâ'idü't-tahdîs* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dimaşk 1353/1935, s. 239-243; Tâhir el-Cezâirî, *Tevciḥü'n-nazar* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1416/1995, I, 88-90, 393-396, 420-422, 468-470, 500-501, 509; II, 578-579,

751-752; L. Caetani, *İslâm Târîhi* (trc. Hüseyin Câhid), İstanbul 1924, I, 72 vd.; M. Zübeyr Siddîkî, *es-Siyerü'l-ḥaşiş*, Haydarâbâd-Dekken 1358, s. 43-55; a.mlf., *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakcı), İstanbul 1966, s. 120-130; Ahmed Muhammed Şakîr, *el-Bâ'isü'l-ḥaşiş*, Kahire 1377/1958, s. 159-164; M. Tayyib Okç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959, s. 4-12; Abdullah el-Mâmekânî, *Tenkiḫü'l-makâl fi 'ilmi'r-ricâl*, Necef 1381, I, 177; Elbânî, *Maḥtûṭât*, s. 50, 74; Abdullah Feyyâz, *Târîḫü'l-İlmâmiyye*, Beyrut 1395/1975, s. 140, 158; Rifât Fevzi Abdülmuttalib, *Tevciḫü's-sünne fi'l-karni's-şânî'l-hicrî*, Kahire 1400/1981, s. 36-37, 57-58, 72 vd.; Fuad Sezgin, "Ehemmiyyetü'l-isnâd fi'l-'ulûmi'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye", *Muḥâḍarât fi târiḫi'l-'ulûm*, Frankfurt 1404/1984, I, 130-145; a.mlf., "İslâm Târîhinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", *İTED*, II/1 (1957), s. 19-36; a.mlf., "İsnâdın Arap Dili ve İslâmî İlimlerdeki Önemi" (trc. Hüseyin Kahrman), *Uḫlâhiyat Fakültesi Dergisi*, V/5, Bursa 1993, s. 301-316; Muhyiddin el-Müsevî el-Gureyfi, *Ḳavâ'idü'l-hadîs*, Beyrut 1406/1986, s. 15-25; M. Lokman es-Selefi, *İhtimâmü'l-muḥaddiṣin bi-naḳdi'l-hadîs*, Riyad 1408/1987, s. 152-163, 249-257; a.mlf., "el-İsnâd ve ehemmiyyetühû fi naḳdi'l-hadîsi'n-nebevî", *Mecelletü'l-Buhûṣi'l-İslâmiyye*, sy. 13, Riyad 1405/1985, s. 221-232; Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn*, Dimaşk-Beyrut 1412/1992; M. Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî*, Beyrut 1413/1992, II, 391-470; a.mlf., *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulûsi Yavuz), İstanbul 1993, s. 191-242; a.mlf., *İslâm Fıkhı ve Sünnet* (trc. Mustafa Ertürk), İstanbul 1995; a.mlf., *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı* (trc. Recep Çetintaş), İstanbul 1998, s. 55-74; Subḥî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlâları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul 1996, s. 196-200, 230-241, 268-270, 315-319, 323-326; Velîd b. Hasan el-Ânî, *Menḥecü dirâseti'l-esânîd ve'l-hükümü 'aleyḡa*, Ürdün 1418/1997, s. 202-211; O. Loth, "Ursprung und Bedeutung der Tabagât, Vornehmlich der des Ibn Sa'd", *ZDMG*, XXIII (1869), s. 593-614; J. Horowitz, "Alter und Ursprung des Isnâd", *Isl.*, VIII (1918), s. 39-47; J. Robson, "The Isnâd in Muslim Traditions", *Glasgow University Oriental Society Transaction*, XV, Hartford 1955, s. 15-26; a.mlf., "İbn İshak'ın Isnad Kullanışı" (trc. Talât Koçyiğit), *AÜİFD*, X (1962), s. 117-126; Talât Koçyiğit, "İslâm Hadisinde Isnad ve Hadis Ravilelerinin Cerhi", a.e., IX (1961), s. 47-57; Sâlih Ahmed el-Alî, "er-Rivâye ve'l-esânîd ve eşerühümâ fi tetavvuri'l-hareketi'l-fikriyye fi şadri'l-İslâm", *MMİr.*, XXXI/1 (1400/1980), s. 11-33; J. Shaukat, "The Isnâd in Hadith Literature", *IS*, XXIV/4 (1984), s. 445-454; İbrahim b. Abu Bakar, "Some Remarks on Isnâd and Matn of the Tradition", *İslâmiyyât*, VII, Bangî 1986, s. 73-86; Abdurraûf Zafer, "Ehemmiyyetü dirâseti'l-isnâd 'inde'l-müslimîn", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXV/4, İslâmâbâd 1990, s. 75-93; G. H. A. Juynboll, "The Role of Mu'ammârûn in the Early Development of the Isnâd", *WZKM*, sy. 81 (1991), s. 155-175; a.mlf., "Early Islamic Society As Reflected in Its Use of Isnâds", *Le Museon*, MVII/1-2, Louvain 1994, s. 151-194; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 32-33, 52-53; Ahmed Pâketçi, "İsnâd", *DMBİ*, VIII, 709-711.

